

рамках метакогнитивных процессов / Е. М. Позднякова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cognitiveres.ralk.info/files/kiapdf/volumeV/80-85.pdf>

11. Попова Т. В. Словообразовательная семантика русского глагола в зеркале когнитивной лингвистики / Т. В. Попова // Известия Уральского гос. ун.-та. – 2004. – № 33 : Гуманитарные науки. – Вып. 8: Филология. – С. 12–18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0033%2801_08-2004%29&xsl=showArticle.xslt&id=a02&doc=../content.jsp

12. Селіванова О. О. Когнітивна концепція словотворчої мотивації / О. О. Селіванова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [selivanova.-net>downloads/Cognitivna_conceptia...](http://selivanova.-net/downloads/Cognitivna_conceptia...)

13. Штанденко У. М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. / Уляна Михайлівна Штанденко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2008. – 208 с.

Galina Kocherga

Linguistic anthropocentrism and the theory of language world model as the foundation of research of the historic derivation of the ukrainian language

In the article some theoretical aspects of the interpretation of the word-building in the Ukrainian language as the reflection of the ethnic peculiarities of the linguistic categorization of the world are cleared up. The Ukrainian language, as well as any other language, reflects the specificity of the national mentality, which is unique for every linguistic thinking and the conceptualization of the world.

Key-words: an anthropocentrism, language world model, derivation, word-building motivation, conceptualization, cognitive paradigm, categorization.

Галина Гримашевич

**СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКА
В ЖИТОМИРСЬКІЙ АКТОВІЙ КНИЗІ 1635 РОКУ
(ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ТА ВІДІМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ)**

У статті проаналізовано адвербіальну систему північноукраїнського ареалу періоду староукраїнської мови на матеріалі пам'ятки офіційно-ділового стилю XVII ст., визначено словотвірні особливості відприкметникових та відіменникових прислівників, простежено їхню еволюцію в поліських говірках.

Ключові слова: прислівник, адвербіальна система, староукраїнська мова, відприкметникові прислівники, відіменникові прислівники.

Прислівник як унікальний клас слів серед самостійних частин мови здавна привертая увагу дослідників як із позиції діяхронії, так і синхронії. Історичний розвиток адвербіативів представлено в дослідженнях, у яких репрезентовано історію формування окремих лексико-семантичних класів прислівників та прислівникової системи загалом. Ґрунтовно проаналізував історію формування й становлення адвербіальної системи української мови від праїндоевропейського періоду В. Німчук [16]; розвиток системи прислівника української мови – І. Чапля [24]; питання кореляції змісту і форми української адвербіальної системи – Г. Ярун [25]. Також у діяхронному плані прислівник на матеріалі різноманітних пам'яток досліджували С. Бевзенко, аналізуючи особливості їхнього словотворення [3], С. Самійленко, коментуючи історичні

процеси, які відбулися в українських прислівниках [22], Л. Гумецька, вивчаючи особливості словотвору прислівників у мові актових книг XIV–XV ст. [8], М. Вербовий, досліджуючи суфіксальні адвербіальні утворення в історії української мови [6] та ін. Окремо варто відзначити дисертації І. Уздиган, яка проаналізувала відад'єктивні прислівники в українській мові XVI–XVII ст. [23], П. Білоусенка, який на широкому фактичному матеріалі простежив історію становлення прислівників часу в українській мові [4], та І. Даценка, у праці якого проаналізовано прислівники місця української мови [9].

Сучасний стан дослідження адвербіативів репрезентовано переважно працями, у яких акцентовано увагу на сучасному стані прислівників, на розв'язанні проблем адвербіального словотвору сучасної української мови. Варто зазначити, що часто в полі зору дослідників перебуває діалектна адвербіальна система. Зокрема, в українській діалектології наявні дві дисертації, у яких репрезентовано прислівникову систему (прислівники відзайменникового походження) західнополіського [7] та закарпатського діалектів [5]. Водночас прислівники інших зон українського діалектного континууму знайшли своє відображення в окремих статтях, у яких представлено матеріал із говорів південно-західного наріччя [10; 11; 12; 14; 15; 17; 18; 19; 21]; архаїчні елементи поліської адвербіальної системи частково проаналізувала Н. Прилипко [20].

Відсутність системного дослідження поліської адвербіальної системи на різних етапах розвитку української мови й зумовлює актуальність нашої розвідки, оскільки прислівникова система староукраїнської мови на матеріалі Житомирської актової книги 1635 року досі не була предметом спеціального наукового вивчення.

Об'єктом нашої розвідки є Житомирська актова книга 1635 року – пам'ятка офіційно-ділового стилю староукраїнської мови.

Мета статті – на матеріалі досліджуваної пам'ятки виявити адвербіальну систему північноукраїнського ареалу періоду староукраїнської мови, простежити долю відприкметникових та відіменникових прислівників у сучасних середньополіських і західнополіських говірках.

Зазначимо, що упорядник видання В. Мойсієнко в передмові проаналізував мовні особливості актових книг на всіх мовних рівнях, хоча, коментуючи тогочасну морфологічну систему, зовсім оминув такий клас слів, як прислівники [1, с. 15–20].

Справи досліджуваної книги розміщені на 106 сторінках видання [1, с. 90–196], на яких фіксуємо понад 150 прислівників різних розрядів, різних за походженням (найбільше відзначено відзайменникових прислівників місця та часу, серед них – чимало архаїчних форм, які в сучасній українській мові вважають немотивованими). Значна частина цих слів часто повторювані, що свідчить про сферу їхнього функціонування в досліджуваній період. Це здебільшого зумовлено стилем пам'ятки, окремі прислівники мають по кілька фонетико-графічних варіантів, відображаючи, таким чином, вплив живої народної мови та певну неусталеність на той час досліджуваного класу слів.

Частина адвербіативів ужита у формі вищого ступеня порівняння; здебільшого відзначаємо трансформовані утворення, які виникли в результаті злиття службових частин мови та іменників і прикметників, хоча подекуди спостерігаємо й так звані прислівникові сполуки.

Зокрема, найчастіше писарі використовують прислівники місця *тамъ* (*та^м*) – 75 уживань, *где* (*гдє, гдє^м, гдємъ*) – 40 уживань; часу *кды* (*кгда, кды^м, кдымъ, кды*) – 49 уживань, *теды* (*теды*) – 37 уживань; способу дії *очевисто* (*очевисто, очевисто*) – 37 уживань, *добре* (*добре*) – 16 уживань; міри і ступеня *ба^рзо* – 18 уживань тощо, що зумовлено стилем та призначенням пам'ятки.

Значну частину адвербіальної системи пам'ятки становлять відприкметникові прислівники на **-о**: *рано* [1, с. 190]*, *трудъно* (192), *явно* (177), *я^но* (184), *моцно* (122), *моцъно* (139), *мо^но* (180), *простоволосо* (139), *до^нго* (175), *босо* (139), *близько* (183), *бли^зко* (100), *скоро* (115), *во^но* (101), *свежо* (137), *свижо* (110), *свежо* (137), а також полонізми *ба^рзо* (138), *виштько* (166), *виш^мко* (163), *очевисто* (133), *очевисто* (126), *очевисто* (126). Це закономірно, оскільки, як зауважує В. Німчук, основною базою поповнення класу прислівників в українській, як і в інших слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій [16, с. 373–374]. Водночас відзначаємо прислівники на **-о** із заперечною часткою не: *неда^но* (106), *недавно* (190), *недавньо* (194), *неда^но* (107), *недалеко* (191) та низку прислівників на **-е**, співвідносних із прикметниками твердої групи: *до^стато^чне* (95), *залє^овє* (116), *залєдъвє* (196), *залє^овє* (191), *запєвнє* (169), *добре* (106), *добре* (139), *кгда^нто^нє* (175), *кгвалтовънє* (164), *кгвалтовнє* (166), *кгвалтовънє* (180). Усі відзначені прислівники, крім полонізмів, досі функціонують у середньополіських та західнополіських говірках, зберігаючи відзначені в пам'ятці фонетичні особливості (напр., *моцно* 'сильно' [2, I, с. 321]).

Фіксуємо також незначну кількість адвербіативів у формі вищого ступеня порівняння: *выше^н* (154), *далє^н* (180), *ниже^н* (114), *ниже* (100), *по^с(..?)же* (169), *шире^н* (136), *ши^рше* (140), *шыри^н* (193), *до^стато^чне^н* (107), *лє^сце* (185), які виразно демонструють північноукраїнський діалектний вплив, свідченням чого є сучасні середньополіські та західнополіські говірки (напр., *давнєй* 'раніше, колись' [13, с. 64], *вишей* 'вище' [2, I, с. 63], *нижей* 'нижче' [2, I, с. 347]).

Серед відприкметникових прислівників відзначаємо похідні, сформовані на ґрунті поєднання:

1) прийменників **з** (**с, зо**), **за** та нечленної форми родового відмінка однини чоловічого – середнього роду: *згола* (169) (пор.: *згола* 'зовсім, повністю' [2, I, с. 185]), *зда^на* (115), *зособна* (118), *за^свежа* (119), *спо^нна* (130), а також *знову* (116), *знову* (191), які під впливом відіменникових прислівників у процесі розвитку мови набули суфікс **-у** [16, с. 381];

3) прийменника **на** та нечленної форми називного відмінка однини середнього роду: *назимно* (139);

4) прийменника **по** та нечленної форми називного відмінка однини

---

* Далі в круглих дужках подаємо тільки сторінку видання, не зазначаючи кількості використань прислівника в тексті.

середнього роду: *подробно* (169), *по^ступєно* (141);

5) частки **не**, прийменника **по** та нечленної форми родового відмінка однини чоловічого – середнього роду, які також мають суфікс **-у** в результаті іменикового впливу: *неподалєку* (190).

Окремо варто відзначити архаїчний відприкметниковий прислівник *противу*, який, як зауважує В. Німчук, зазнав протягом історії таких же змін, як і похідний від нього прийменник *против*, *проти*. Через ускладнення прийменниками **на**, **в** утворився прислівник *напротив* [16, с. 379]. У досліджуваній пам'ятці досить часто фіксуємо такий прислівник у різних фонетико-словотвірних варіантах, ускладнений суфіксами: *проти^уко* (106), *против^уко* (150), *противко* (154), префіксами та суфіксами: *напротив^уко* (135), *напроти^уко* (99), *напротив^у* (162).

Значно меншою в досліджуваній пам'ятці є група відіменникових прислівників. Зокрема, серед прислівників способу дії виділяємо *квва^лтомъ* (139), *кввальтомъ* (136), *кругом* (192), *моцю* (182), які виникли в результаті адвербіалізації іменників орудного відмінка однини чоловічого та жіночого роду, а також прислівник *сто^рчма* (175), який є результатом адвербіалізації форм орудного відмінка іменників чоловічого роду [16, с. 395]. Зазначимо, що М. Вербовий, розглядаючи прислівники із суфіксами **-ма**, **-ми**, **-мо** в українській мові, акцентує увагу на масштабному характері активізації суфікса **-ма**, робить висновок про те, що прислівники із зазначеними суфіксами акумулюють результати дії різних процесів, які відбуваються в українській мові [6, с. 44–45].

Як засвідчують матеріали Житомирської актової книги 1635 року, досить активним був процес адвербіалізації сполук прийменників з іменниковими формами, що дає підстави виділити такі відіменникові прислівники:

1) прислівники місця, які виникли внаслідок адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменниками **в**, **у**, **на**: *впродъ* (172), *вкру^с* (191), *в доль* (152), *наза^о* (113), *напєредъ* (156);

2) прислівники місця та часу, утворені внаслідок адвербіалізації форм родового відмінка з прийменником **з**: *зы споду* (197), *спочатку* (130);

3) прислівники, утворені поєднанням форм знахідного та орудного відмінка з прийменником: міри і ступеня *на^сме^ртъ* (132), *на^сме^ртъ* (153), часу *зара^з* (97), *заразъ* (104), способу дії *заразом* (137).

Отже, система відприкметникових та відіменникових прислівників досліджуваної актової книги є свідченням адвербіальної системи староукраїнської мови, прямим продовженням і закономірним результатом давніших часів розвитку мови, зберігає низку діалектних рис передовсім на фонетичному, рідше – на словотвірному рівні, які відзначені й у сучасних середньополіських та західнополіських говірках.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні відзайменникових прислівників зазначеної актової книги та інших пам'яток офіційно-ділового стилю північноукраїнського ареалу, становлення адвербіальної системи поліського наріччя, функціонування прислівників у

сучасних поліських говірок та їхньої взаємодії з адвербіальною системою української літературної мови та інших українських діалектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. М. В. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.
2. Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
3. Бевзенко С. П. 3 історичних коментарів до українського словотвору. Прислівник / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Том 37. – Ужгород, 1959. – С. 21–40.
4. Белоусенко П. И. История и особенности образования наречий времени в украинском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Петр Иванович Белоусенко. – К., 1982. – 24 с.
5. Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ольга Дмитрівна Брошняк (Пискач). – Ужгород, 1996. – 23 с.
6. Вербовий М. В. Прислівники із суфіксами **-ма**, **-ми**, **-мо** в історії української мови / М. В. Вербовий // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 42–45.
7. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Юрій Васильович Громик. – К., 1999. – 18 с.
8. Гумецька Л. О. Словотвір прислівників української актової мови XIV–XV ст. / Л. О. Гумецька // Українська мова і література в школі. – 1958. – № 6. – С. 19–26.
9. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ігор Борисович Даценко. – К., 2007. – 19 с.
10. Захарків О. П. Семантична структура прислівників часу в бойківських говірках / О. П. Захарків // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 127–136.
11. Леонова М. В. Прислівники в буковинських говірках / М. В. Леонова // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 2. – Львів, 1961. – С. 92–102.
12. Лизанець П. М. Із словотвору говірок Затисся Виноградівського району (прислівник) // Доповіді та повідомлення УЖДУ. – Серія історико-філологічна. – № 1. – Ужгород, 1957. – С. 83–95.
13. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
14. Лук'янюк К. М. Суфіксальний словотвір прислівників у буковинських говірках (Пряма суфіксація) / К. М. Лук'янюк // Тези доповідей ХХІ наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці, 1965. – С. 6–11.
15. Назарова Т. В. Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові / Т. В. Назарова // Українська мова і література в школі. – 1958. – № 5. – С. 10–12.
16. Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія / [ред. кол.: В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін]. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.
17. Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 263–273.
18. Німчук В. В. Словотвір прислівників відприкметникового походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 69–79.
19. Ощипко І. Й. Семантико-словотвірна структура прислівників у південно-західних говорах / І. Й. Ощипко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : XV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 161–163.
20. Прилипко Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Н. Прилипко //

Полісся : Мова, культура, історія. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 83–87.

21. Розумик Т. М. Прислівникова лексика в українських говорах району Карпат / Т. М. Розумик // Ужгород : Вид-во УжДУ, 1982. – С. 127–135.

22. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Прислівник / С. П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1956. – № 6. – С. 10–19.

23. Уздыган И. М. Отадъективные наречия в украинском языке XVI – XVII вв. (Словообразовательная структура) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Иванна Михайловна Уздыган. – К., 1975. – 25 с.

24. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 123 с.

25. Ярун Г. М. Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи. – К. : Наук. думка, 1993. – 110 с.

Halyna Hrymashevych

***System of Adverb in Zhytomyr Act Book of 1635
(Adjective and Substantival Adverbs)***

In the article the system of adverb of Polissia habitat of the Old Ukrainian language on the material of the manuscript of the officially business style of the 17th century is analyzed, the word-formation features of adjective and substantive adverbs are investigated, their evolution in the Poliski dialects is traced.

Key words: adverb, system of adverb, Old Ukrainian language, adjective adverbs, substantive adverbs.

Валентина Заскалета

**ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ
У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.
(на матеріалі препозитивних речень зі сполучним *що*)**

*У статті розглянуто структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень з препозитивним підрядним зі сполучним *що*, зафіксованих у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.*

Ключові слова: складнопідрядне речення, власне означальна семантика, додаткова семантика, сполучне слово, сполучник, антецедент, пам'ятки української мови.

Серед проблем вивчення історичного синтаксису важливим є дослідження формування та розвитку окремих типів складних речень, оскільки в них відбито основні тенденції еволюції гіпотаксису та граматичного ладу української мови загалом. Простежити ж динаміку змін у структурі, семантиці, кількісному та якісному складі сполучних засобів складнопідрядних, зокрема означальних (СПРПО), можливо за умови ретельного аналізу їх функціонування в писемний період розвитку української мови. Під цим кутом зору вже обстежено пам'ятки попереднього періоду (І. Борковський [3], П. Тимошенко [13], В. Заскалета [6; 7]), однак докладного вивчення препозитивних СПРПО зі сполучним *що*, зафіксованих у пам'ятках XVI–XVIII ст., не було, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Сполучне слово *што*, вживане в пам'ятках XIV–XV ст., засвідчено і в